

حضرت مولانا حافظ محمد صاحب گوندلوی رحمۃ اللہ علیہ

سیرت کی کثرت

آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے عہد میں شروع ہو گئی تھی

بعض لوگ جو علم اور تاریخ سے پوری واقفیت نہیں رکھتے جب دیکھتے ہیں کہ حدیث کی کتابیں جو مشہور ہیں اور صحاح ستہ کے نام سے موسوم ہیں۔ ان سے پہلی کتاب مؤطا دوسری صدی میں لکھی گئی اور باقی (بخاری، مسلم، ابو داؤد، ترمذی نسائی) تیسری صدی میں تصنیف ہوئیں تو اس سے یہ نتیجہ اخذ کرتے ہیں کہ حدیث کے لکھنے کا درجہ دوسری یا تیسری صدی میں ہوا ہوگا۔ چامعین حدیث نے سنی سنائی باتوں کو جمع کیا ہوگا۔

مگر یہ بات صحیح نہیں۔ کثرت کا درجہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے عہد مبارک میں شروع ہو گیا تھا صحاح ستہ میں اکثر وہی احادیث ہیں جو پہلی صدی میں لکھی گئیں بلکہ بعض وہ بھی ہیں جو آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے خود تحریر کرائیں اور پہلی صدی کے مجموعوں کی سندیں بالکل محقر ہوتی ہیں۔ بعض جگہ ایک ہی واسطہ ہوتا ہے، یعنی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اور جمع کرنے والے کے درمیان صرف ایک واسطہ (صحابی) ہوتا ہے۔ کبھی کوئی واسطہ نہیں ہوتا۔ ہمام بن منبہ کا صحیفہ جو ابوہریرہ سے نقل کیا گیا ہے۔ اس میں صرف ایک واسطہ ہے۔ یعنی ابوہریرہ اور حضرت ابوہریرہ کی وفات ۳۵ھ ہجری میں ہوئی ہے یعنی آنحضرت کی وفات کے ۴۸ سال بعد اور یہ صحیفہ قطعاً اس سے پہلے کا ہے۔ اس میں ۱۳۸ حدیثیں ہیں یہ سب کی سب ایسی ہیں جو مسند احمد اور صحیح بخاری و مسلم وغیرہ میں آچکی ہیں۔ ان کے دیکھنے سے حدیث کی حفاظت کا پتہ چلتا ہے۔ وہ صحیفہ شائع ہو چکا ہے۔ یہ احادیث جن الفاظ کے ساتھ ہمام بن منبہ کے صحیفہ میں ہیں۔ اسی طرح صحیحین وغیرہ میں پائی جاتی ہیں اس سے صاف پتہ چلتا ہے کہ پہلی صدی کے صحیفہ کی احادیث کس طرح تیسری صدی کے مجموعوں میں

بعینہ نقل در نقل ہو کر آئی ہیں کہ ان میں کسی قسم کی گھی و بیشی نہیں ہوئی۔

اسی طرح وہ خط جو آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے ہر نقل کو لکھا یا تھا۔ اس کا نوٹو بھی شائع ہو چکا ہے۔ دیکھو محدثین نے جو الفاظ اس خط کے تیسری صدی میں نقل در نقل کی صورت میں لکھے ہیں بالکل درہی ہیں۔ حالانکہ اس خط کی نقل آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس نہ تھی۔ صرف صحابہ نے وہ خط سنا اور یاد کر لیا پھر نقل و نقل ہوتا ہوا مصنفین تک پہنچا اور اسی طرح محفوظ پہنچا جیسے لکھا گیا تھا۔

عبداللہ بن عمر بن عاص نے ایک صحیفہ لکھا جس کو صادق کہتے ہیں اس کی حدیثیں بھی صحاح ستہ میں موجود ہیں زکات کا رسالہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے لکھوایا وہ رسالہ صحیح بخاری وغیرہ میں موجود ہے۔

حضور صلی اللہ علیہ وسلم کے مکاتیب کا ذکر!

- ۱۔ صلح حدیبیہ کا معاہدہ جو صحیح بخاری میں منقول ہے اور دیگر معاہدات۔
 - ۲۔ کسری اور قیصر وغیرہ لوگ کے نام جو آپ نے مکاتیب لکھے۔
 - ۳۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے صحابہ کو خاندان کی دیت میں عورت کی وراثت کا مسئلہ لکھا (ابوداؤد)۔
 - ۴۔ عمر بن حزم کی معرفت مین والوں کو آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے اپنے آخر عہد میں حدیثوں کی ایک ضخیم کتاب جس میں تلاوت قرآن مجید۔ نماز۔ زکات۔ غلافی۔ عثمانی۔ قصاص، دیت وغیرہ نیز فرائض و سنن اور کبیرہ گناہوں کی تفصیل تھی، تحریر کر کے بھجوائی جیسا کہ سنن نسائی میں ہے:
- أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَتَبَ إِلَى أَهْلِ الْيَمَنِ كِتَابًا فِيهِ الْفِدَائِيُّ
وَالْمُسْنَى وَالذِّيَاتُ وَبَعَثَ بِهِ عَمْرًا بْنَ حَرْثِمَ لـ
- جامعیت مسائل کے لحاظ سے اس کتاب کو حدیث کی پہلی کتاب کہنا چاہیے جو آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے خود لکھوائی۔ علامہ ابن قیم نے لکھا ہے:-

لے نسائی ص ۲۷۷-۲۷۸، مراسیل ابوداؤد ص ۲۸ سنن دارقطنی ص ۴۵، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳،

هُوَ كِتَابٌ عَظِيمٌ فِيهِ أَنْوَاعٌ كَثِيرٌ مِنَ الْفِقْهِ فِي الزَّكَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالزَّكَاةِ
وَالْأَحْكَامِ وَذِكْرُ الْكَبَائِرِ وَالطَّلَاقِ وَالْعِتَاقِ وَأَحْكَامِ الصَّلَاةِ وَ
مَسْئَلِ الْمُصْحَفِ وَعَيْنٌ ذَلِكَ قَالَ الْإِمَامُ أَحْمَدُ لَهُ شَكَ أَنْ النَّبِيَّ
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَتَبَهُ لَهُ

یعنی یہ کتاب جس کی بابت امام احمد نے فرمایا ہے کہ بلاشک یہ کتاب آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
وسلم کی ہی لکھوائی ہوئی ہے۔ ایک بڑی کتاب ہے۔ اس میں بہت سے مسائل شریعہ لکھے ہوئے
تھے جیسے زکات، و دیات، کبائر، احکام، طلاق، عتاق، ناز، قرآن چھونے اور بہت سے مسئلے
اس میں مرقوم تھے لے

۵۔ عَنْ رَافِعٍ قَالَ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا فَتَنُكَ بِمِثْلِ مَا تَكْتُبُهَا قَالَ
أَكْتُبُوا وَلَا حَرَجَ لَكُمْ

یا رسول اللہ! ہم لوگ آپ سے حدیثیں سنتے ہیں کیا ان کو لکھ لیا کریں آپ نے فرمایا لکھ لیا
کرد اس میں کوئی حرج نہیں۔

۴۔ عبد اللہ بن عمر کو آپ نے فرمایا۔

أَكْتُبْ نَوَ النَّبِيِّ نَفْسِي بِيَدِهِ مَا يَخُذُ مِنْهُ إِذْ حَقَّ لَهُ

لکھ لیا کہ اس ذات کی قسم ہے جس کے قبضہ میں میری جان ہے میرے منہ میں سے حق ہی نکلتا ہے۔

۶۔ قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ أَنَا كَتَبْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ لَا
تَنْتَفِعُوا مِنَ الْمَيْتَةِ بِأَهَابِ هـ

عبد اللہ بن عمر کہتے ہیں ہمارے پاس نبی صلی اللہ علیہ وسلم کی کتاب آئی کہ مردہ کے چڑے سے
فائدہ نہ اٹھاؤ۔

۸۔ كَتَبَ إِلَى أَهْلِ حَبَشِينَ يَنْهَاهُمْ عَنْ خَيْطِ الشُّرُونِ الذَّرِيْبِ هـ

کشتش اور خرما کو ملا کر مت بھلو

۱۔ زاد المعاد ج ۱ ص ۳۱ مجمع القرآن والحديث سے منتخب کنز العمال ج ۲ ص ۵۸، مجمع الزوائد ج ۱ ص ۴۰۔ ابوداؤد
مسند دارمی، احمد، مستدرک حاکم، مستفیض من مشکوٰۃ ص ۴۵ ابوداؤد نسائی، ترمذی، ابن ماجہ، مسند احمد واز قطنی،
بیہقی ابن حبان وغیرہ ۳۔ مسلم ج ۲ ص ۱۶۴

یہی حکم ہجرتوں کو لکھا۔

كُتِبَ إِلَى هَجْرٍ أَنْ لَمْ تَخْلُطُوا الذَّبِيبَ وَالتَّمَنَّ جَمِيعًا

اہل ہجرت کو لکھا کہ کشمش اور کھجور دونوں کو ملا کر نہ بھگو یا کرو۔

۹۔ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَيْدُ وَالِ الْجِلْفِ قُلْتُ وَمَا قَيْدُ؟ قَالَ

كُنَّا بَيْتَهُ. ۱۰

آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا علم کو قید میں لاؤ۔ عبد اللہ عمرؓ نے پوچھا قید میں لانے سے کیا مطلب ہے فرمایا تحریر میں لانا۔

مندرجہ ذیل صحابہ سے حدیث کا لکھنا ثابت ہے۔

- ۱۔ میغرہ بن شعبہ۔ بخاری ص ۲۰۰ اور ۹۲۷ و سلم ج ۱ ص ۲۱۸ بخاری ص ۹۵۸، ج ۲ ص ۱۹۷ اور ۷۷
- ۲۔ حضرت معاویہؓ۔ ابوداؤد ص ۲ ص ۸۱ مسند احمد ج ۵ ص ۱۸۷ جامع بیان العلم ص ۴۳
- ۳۔ طاہر بن یونس نے ابوسلمہ کو حدیث لکھ دی صحیح مسلم ج ۱ ص ۸۸۲
- ۴۔ حضرت ابوبکرؓ صحابی نے اپنے بیٹے عبدالرحمنؓ سے دوسرے بیٹے عبید اللہؓ کے پاس حدیث لکھوا کر بھیجی صحیح مسلم ج ۱ ص ۲۵۵
- ۵۔ حضرت عبد اللہ بن ابی اونیؓ بخاری احمدی ص ۲۵ ج ۲
- ۶۔ حضرت ابوسعید خدریؓ صحابی نے تشدید والی حدیث تحریر کرنے سے سقر میں ابوداؤد مع عون المعبود ج ۳ ص ۳۵۷
- ۷۔ حضرت جابر بن سمرہ صحابی نے عامر بن سعید کو حدیث خلفاء قریش تحریر کر کے بھیجی صحیح مسلم ج ۱ ص ۲
- ۸۔ حافظ ابن عبد اللہ نے جامع بیان العلم میں تحریر کیا ہے۔ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَيْدُ وَالِ الْجِلْفِ قُلْتُ وَمَا قَيْدُ؟ قَالَ كُنَّا بَيْتَهُ
- ۹۔ حضرت رافع بن خدیج صحیح مسلم ج ۱ ص ۲۰۰ مسند احمد ج ۲ ص ۱۲

۱۰۔ نسائی ص ۸۱۹ مستدرک حاکم ج ۱ ص ۱۰۴۔ تاریخ خطیب، جامع بیان العلم۔ جامع صغیر سیوطی

کنز الخصال للناوسی۔ رسالہ تاریخ مسند ابن جوزی

- ۹- حضرت ابن عباسؓ، حضرت ابو رافع سے حدیثیں سن کر لکھا کرتے تھے۔ (ابن سعد ج ۲ ص ۱۲۳)
- پھر دوسروں کو بھی حدیثیں لکھ دیا کرتے تھے بخاری ج ۱ ص ۲۶۶ اور آپ کا زمان ہے کہ علم کو تحریر میں لاؤ۔
- ۱۰- حضرت انسؓ قَالَ سَمِعْتُهَا مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَكَتَبْتُهَا عَنْهُ فَتُهَا عَلَيْهِ مُسْتَدْرَك حاکم ج ۳ ص ۵۷۴ میں نے نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے یہ بات سنی پھر لکھ لی پھر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کو سنائی۔ حضرت انس نے اپنی بیٹی کو حدیث لکھنے کا حکم دیا مسلم ج ۱ ص ۴۶
- ۱۱- حضرت عبداللہ بن عمرو بن عاص آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی تمام حدیثیں لکھا کرتے تھے (بخاری ترمذی دارمی) ان کے صحیفہ کا نام صادقہ تھا۔

۱۲- حضرت ابو ہریرہؓ کے پاس حدیثوں کی کتابیں لکھی ہوئی موجود تھیں۔ فتح الباری الناصحہ پارہ اول ص ۱۰۵ انہی کتابوں سے تابعین حدیثیں نقل کیا کرتے تھے۔ بشر بن نریک کہتے ہیں:

كُنْتُ أَخْذُ الْكُتُبَ مِنْ أَبِي هُرَيْرَةَ فَإِذَا كَتَبَهَا تَرْمِذِي ص ۵۴۲ دارمی ص ۴۸

معانی الآثار المطبوعہ ج ۲ ص ۳۸۵ جامع بیان العلم ج ۱ ص ۷۱ (جمع القرآن والحديث)

۱۳- حضرت عبداللہ بن مسعود نے بھی ایک کتاب لکھ رکھی تھی۔ أَخْرَجَ إِلَى عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ

عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ كِتَابًا نَحَلْتَنِي أَنَّهُ خَطُّ أَبِيهِ سِيدٌ ۴ جامع بیان العلم ج ۲

ص ۷۲ عبداللہ بن مسعود کے لڑکے عبدالرحمن نے ایک کتاب نکالی اور قسم کھا کر فرمایا کہ یہ کتاب

میرے والد کے ہاتھ کی لکھی ہوئی ہے۔

۱۴- ابویکر صدیق نے زکات کار سالہ نقل کیا کے حضرت انسؓ کو دیا (بخاری)

۱۵- (حضرت عمر فاروقؓ) آپ نے عقبہ بن فرقد کے پاس مقام آذربائیجان میں حدیث

نَهَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْحَرِيِّ (آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے

ریشم پہننے کی ممانعت فرمائی) لکھ کر بھیجی تھی۔ (مسلم ج ۲ ص ۷۶) اور آپ نے سب صحابہ کو حکم دیا تھا

تَيَدُّنَ الْعِلْمَ بِالْكِتَابِ دارمی ۴۸ مستدرک حاکم ج ۱ ص ۲۶ جامع بیان العلم ج ۱ ص ۷۲

علم کو تحریر میں لاؤ۔

۱۶- آپ کے پاس ایک صحیفہ لکھا ہوا تھا بخاری، اور اپنے مہرروں کو حکم دیا ہوا تھا۔

إِذَا كَتَبْتُمْ الْحَدِيثَ فَالْتَبُّنُوهُ بِإِسْنَادِهِ رِوَاةَ إِسْحَاكٍ مُتَجَبِّ كَثْرَ الْعَمَالِ ج ۲ ص ۵۶

جب تم احادیث نبویہ کو لکھنے لگو ان کی سندوں کو بھی ساتھ ہی لکھو۔

اسی طرح بہت سے تابعین نے بھی لکھتے تھے

- ۱۔ نافع (داری) ۶۔ عمر بن عبد اللہ بن ارحم۔ سلم ج ۱ ص ۴۸۴
- ۲۔ عبد اللہ بن محمد تابعی۔ شرح معانی الآثار ج ۲ ص ۳۸۴
- ۳۔ وہب بن منبہ نے حضرت جابر کی تمام حدیثوں کا مجموعہ تیار کیا تھا جو اسکا عیال بن عبد الکرم کے پاس تھا
- تذیب التذیب ج ۱ ص ۳۱۴
- ۴۔ سلیمان بن قیس لشکری تابعی تذیب التذیب ج ۴ ص ۷۱۱
- ۵۔ سلیمان بن عمرو تذیب التذیب ج ۴ ص ۱۱۸ عروہ نے غزوات کی حدیثیں جمع کر کے لکھی تھیں، کشف الظنون ج ۲ ص ۴۰
- ۶۔ عروہ نے خلیفہ عبد الملک کو اس کی ایک نقل روانہ کی تھی۔ طبری ص ۱۲۸۵
- ۷۔ طاؤس تابعی نے دیات کی حدیثیں جمع کر کے لکھی ہوئی تھیں۔ مفتاح الجنۃ للسيوطی ص ۱۰۹
- ۸۔ زہری تابعی نے بہت سی حدیثیں لکھیں۔ تذکرۃ الحفاظ ج ۱ ص ۹۰
- ۹۔ ابو بردہ تابعی نے اپنے باپ ابو موسیٰ اشعری صحابی سے بہت سی حدیثیں سن کر لکھی تھیں۔ جامع بیان العلم ج ۱ ص ۴۵
- ۱۰۔ سعید بن جبیر نے ابن عمر و ابن عباس سے حدیثیں سن کر لکھی تھیں۔ داری ص ۴۸
- ۱۱۔ عترة تابعی نے ابن عباس سے حدیث سن کر ان سے لکھنے کی اجازت چاہی تو آپ نے اجازت دی۔ ان کی اجازت سے کھلی۔ داری ص ۴۹ جامع بیان العلم ج ۱ ص ۳۶
- ۱۲۔ بہت سے تابعین یانس کی قلموں سے براہ بن عازب کی حدیثیں لکھ لیا کرتے تھے۔ داری ص ۴۹ جامع بیان العلم ج ۱ ص ۴۳
- ۱۳۔ بشیر بن ہبک حضرت ابو ہریرہ سے جو حدیث سنتے لکھ لیتے۔ داری ص ۴۸ جامع بیان العلم ج ۲ ص ۷۲
- ۱۴۔ ہمام بن منبہ نے ابو ہریرہ سے ۲۰ حدیثیں سنی تھیں۔ تذیب ص ۱۱۔ ان حدیثوں کا مجموعہ صحیفہ ہمام سے لکھ کر تیار کیا تھا۔ تذیب التذیب ج ۱ ص ۳۱۴ امام احمد نے ہمام کا یہ پورا صحیفہ اپنی مسند جلد دوم

میں ص ۳۱۲ سے ص ۳۱۸ تک نقل کر دیا ہے۔

۱۴۔ حضرت عمر بن عبد العزیز کے حکم سے زہری، ابو بکر بن حزم، سعد بن ابراہیم نے حدیثوں کو جمع کیا۔ جامع بیان العلم - بخاری۔

ہماری اس تحریر سے ثابت ہوتا ہے کہ حدیث کے لکھنے کا رواج آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے عہد مبارک میں ہی شروع ہو گیا تھا مگر یہ حدیثیں سچھلی کتابوں کی طرح مرتب نہیں تھیں۔ باقاعدہ ایک ترتیب کے ساتھ لکھنے کا رواج دوسری صدی میں ہوا۔

بعض لوگ اس متواتر عمل (یعنی حدیث کے لکھے لکھانے) کے خلاف ایک حدیث پیش کرتے ہیں جس سے لوگوں کو دھوکہ دینے کی کوشش کرتے ہیں کہ:

”آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے احادیث کے لکھنے سے روک دیا تھا اور حکم دیا کہ جو کوئی لکھ چکا وہ اپنا کھاٹا دے“

اور متواتر عمل (جو حدیثوں کے لکھنے لکھانے کے بارے میں پیش کر چکے ہیں) کو باطل کرنے کی کوشش کرتے ہیں حالانکہ جس حدیث میں یہ لفظ آئے ہیں اس حدیث کے مرفوع ہونے میں اختلاف ہے۔ امام بخاری کا یہ فرمان ہے کہ:

”یہ حدیث مؤثوث ہے صحابی کا قول ہے آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان نہیں“ لہٰذا اور اس حدیث کے سنے میں بھی اختلاف ہے۔ اس حدیث کا صحیح معنی یہ ہے کہ قرآن کے ساتھ کچھ نہ لکھو جس نے قرآن کے ساتھ ساتھ احادیث کو بھی لکھا ہے وہ مشادے ایسا نہ ہو کہ قرآن کے ساتھ حدیث بھی مخلوط ہو جائے کیونکہ مسند احمد میں اسی صحابی سے (جس سے منہج کی روایت آئی ہے) یہ لفظ بھی وارد ہوتے ہیں (ابوسعید خدری کہتے ہیں ہم کچھ سنتے (قرآن پڑھنا یا حدیث لکھ لیتے)۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا

اُكْتُبُوا كِتَابَ اللَّهِ اَمْحُضُوا كِتَابَ اللَّهِ اَحْلِصُوا كِتَابَ اللَّهِ لَا

یعنی کتاب اللہ خالص کر کے لکھو اس میں کوئی اور چیز نہ ملاؤ۔

اگر اس حدیث کا یہ مطلب ہوتا کہ حدیث بالکل نہ لکھو پھر آنحضرت خود کیوں لکھاتے اور لکھنے کا حکم کیوں

لے فتح الباری ۱ مسند احمد

دیتے اور صحابہ کیوں لکھاتے پھر لکھ کر آپ کو کیوں سنایا کرتے بلکہ آخر عمر میں آپ نے فرمایا:
میرے پاس کاغذ لاؤ تاکہ میں ایسی چیز لکھا دوں اگر اس پر عمل کرتے رہو گے تو کبھی گمراہ
نہو گے یہ لہ

یہ کلام جو آپ لکھانی چاہتے تھے اگرچہ بوجہ تنازع اور اختلاف کے نہ لکھا سکے مگر آپ نے یہ وصیت زبانی فرمادی
کہ میں تم میں دو چیزیں چھوڑ چلا ہوں اگر ان کی پیروی کرو گے تو کبھی گمراہ نہ ہو گے ایک کتاب اللہ دوم میری
سنت۔

ان تمام باتوں سے صاف پتہ چلتا ہے کہ اس حدیث میں حدیث کے بالکلیہ لکھنے کی ممانعت مقصود
نہیں بلکہ خاص طور پر لکھنا (یعنی قرآن کے ساتھ ساتھ) مقصود ہے۔

اور بعض علماء نے جب دیکھا کہ امت کا عمل اور آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کا عمل اس حدیث کے ظاہری
مفہوم کے خلاف ہے تو وہ اس حدیث کے منسوخ ہونے کے قائل ہو گئے یعنی یہ حدیث پہلے کی ہے۔ جب
امت میں ائیت غالب تھی جب لکھنے والے زیادہ ہو گئے تو اس وقت اجازت دے دی گئی یہی وجہ ہے
کہ ابو سعید خدری جو اس کے راوی ہیں خود حدیثیں لکھنے کے قائل تھے جیسا کہ پہلے گزرا ہے۔

عجیب بات یہ ہے کہ خلفاء راشدین جن سے صحیح سند کے ساتھ احادیث کا لکھنا مروی ہے ان سے
مانعت کے متعلق ایسے ایسے آثار نقل کرتے ہیں جن کے ضعیف ہونے کو خود بھی تسلیم کرتے ہیں۔ چنانچہ
ان آثار کو لکھنے کے بعد کہتے ہیں کہ:

”ممکن ہے کہ ان کی صحت کو عمل نظر قرار دیا جائے“

جب اہل حدیث کے نزدیک یہ آثار قابل استدلال نہیں اور ان کے مقابلہ آثار بھی ہیں جن میں
حدیث کی نشر و اشاعت اور کتابت کا ذکر خلفاء راشدین سے مروی ہے اور وہ صحیح بھی ہیں۔ پھر ان کو پیش
کرنا کس لیے ہے؟ کتاب کا حجم بڑھ جائے اور عوام کو گمراہ کیا جائے